

ПРОБЛЕМИ ДИТИНСТВА Й ОТРОЦТВА В ПЕДАГОГІЧНИХ ПОГЛЯДАХ А. МАКАРЕНКА ТА С. ШАЦЬКОГО

Серед психолого-педагогічних проблем, які привертали увагу дослідників у період 20 – 30-х рр. ХХ ст., слід назвати таку, як виявлення характерологічних ознак дитинства й отроцтва з метою розробки адекватних методів їх виховання. Здійснювані дослідження дали психологам (П. Блонський, Л. Виготський) змогу встановити, що вік не є чимось незмінним і абсолютним, це – поняття суспільно-історичне, яке набуває нових рис на кожному новому етапі історичного розвитку людства.

Вагомий внесок у вивчення проблеми дитинства та отроцтва зробили не тільки психологи, а й педагоги, насамперед С. Шацький та А. Макаренко.

Працюючи у селі, товаристві „Детский труд и отдых”, колонії „Бодрая жизнь”, на Першій досвідній станції, спостерігаючи за життям дітей, С. Шацький дійшов усвідомлення суттєвої різниці між дітьми і дорослими: дитинство, отроцтво, юність ростуть, розвиваються, тоді як у дорослих зростання завершилося. Нестійкість руху – закон для дітей і недолік для дорослих. Отже, „ми маємо дві психології – організму зростаючого і такого, що вже зупинився. Тому нам важко зрозуміти дітей” [Шацький С.Т. На путях к трудової школі // Пед. соч.: в 4-х т. – Т.2. – М., 1964. – с.19–20].

Розглядаючи дитинство в контексті реформаторської педагогіки, висуваючи на перший план широкий інтерес до дитини, важливість сприйняття її такою, якою вона є, С. Шацький усіяко прагнув „зберегти те, що є в дітях” і „повернути дітям дитинство”. Сприймаючи дитинство як прояв природної досконалості і таїни, він наголошував на самоцінності будь-якої дитини: бідної, хворої, з поганими звичками, прагнув розкрити цінності в самих дітях, сформувавши в них повагу до себе, віру у власні сили; вважав абсолютно необхідним вивчати дітей, щоб забезпечити належне їх соціальне виховання і розвиток [Шацький С.Т. На

путях к трудовой школе // Пед. соч.: в 4-х т. – Т.2. – М., 1964. – с.21]. Якщо діти про щось думають, чогось бажають, про щось мріють, стверджував педагог, треба зробити так, що те, що знаходиться у них усередині, вилилося назовні, ввійшло в їхнє поточне життя. Треба допомогти їм, адже їм нікуди піти, нічим захиститися, тому що дорослі „привласнили собі одне, без будь-яких на те повноважень, право не рахуватися з тим, чого хоче дитина” [Шацкий С.Т Детский труд и новые пути, с.265].

У своїх поглядах на сутність дитинства С. Шацкий виокремлював дві вікові межі розвитку дітей: 1) ранній період – період егоїзму, з 9 до 12 років (урівноваженість, гармонія в усьому), „золота пора дитинства” – час навчання; 2) отрочество – критичний період у житті дитини, з 12 до 15 років (неврівноваженість і дисгармонія), труднощі, пов’язані зі статевим дозріванням організму.

Ґрунтуючись на власних спостереженнях і враховуючи доробок інших педагогів у царині дитинства, С. Шацкий сконцентрував характерні для всіх дітей властивості у п’яти положеннях:

1. У дітей сильно розвинений інстинкт комунікативності, вони легко знайомляться один з одним – ігри, розмови, безкінечна балаканина постають ознаками цього інстинкту.

2. Діти за своєю природою – наполегливі дослідники, звідси їх постійна цікавість, безкінечна кількість запитань, прагнення всього торкатися, все мацати, випробовувати.

3. Дітям подобається творити, робити щось з нічого, доповнюючи те, чого не вистачає, уявою.

4. Дітям необхідно проявляти себе, говорити про себе, про свої уявлення. Звідси постійне акцентування на своєму „Я” й потужний розвиток фантазії, уяви – інстинкт дитячої творчості.

5. Велику роль у формуванні дитячого характеру відіграє інстинкт наслідування [Шацкий С.Т. Работа для будущего: документальное повествование:

Кн. для учителя / Сост. В.И.Малинин, Ф.А.Фрадкин. – М.: Просвещение, 1989. – 223 с. – с.111].

На основі таких характеристик педагог визначив завдання виховної роботи: дати розумний вихід означеним інстинктам, не притупляючи жодного з них. Він був переконаний у необхідності „всіма силами закликати на допомогу дитячі сили, цінуючи дитячі прагнення”, адже тільки в такий спосіб можна те краще, що вироблене людством, зробити цікавішим за те, чим приваблює дітей вулиця.

Погляди на дитинство й отроцтво А. Макаренка формувалися протягом 16 років його роботи в колоніях і комунах (не рахуючи попереднього періоду роботи в школі). З великою увагою педагог вивчав психологію своїх вихованців і дійшов ряду висновків, які набули відображення в його художньо-теоретичних творах і педагогічній практиці.

Вихідна позиція А. Макаренка щодо психології дитинства й отроцтва (висновок перший) може бути сформульована таким чином: хоча сукупність властивостей, які характеризують психологію, є лише сумою домінуючих тенденцій, яка ще більшою мірою, ніж у дорослих може зазнавати відносно швидких змін унаслідок впливу тимчасово чи постійно діючих зовнішніх умов, все ж таки головним періодом, на який припадає формування характеру (тобто якісно своєрідних і таких, що становлять певну єдність суттєвих рис особистості, які накладають відбиток на поведінку і вчинки людини), безумовно слід вважати шкільні роки. Незважаючи на відносну легкість таких змін, таємниця педагогічного успіху, на його переконання, полягала насамперед у здатності виховання, всебічно й глибоко вивчивши ці тенденції, вміло використовувати їх для досягнення свої виховних цілей.

Така позиція А. Макаренка відрізнялася від позиції ідеалістичної психології, яка догматично встановлювала характерні риси, які начебто притаманні даному віку поза часом і простором, навіть на висуваючи питання про те, які з них становлять провідні властивості віку, а які є наслідком впливу навколишніх умов. Щодо А. Макаренка, він не обмежувався запереченням тих чи тих особливостей, притаманних дитинству чи отроцтву, а визнав „необхідність

ретельного виділення факторів, похідних від факторів основних, і врахування впливу навколишніх обставин на виникнення перших і модифікацію других” [Жураковский Г.Е. Педагогические идеи А.С.Макаренко / [под ред. и с ввводной статьей Ш.И.Ганелина]. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 328 с., с.41].

Звідси випливав другий висновок: людська природа відзначається складністю і водночас єдністю, перед кожною людиною розкриваються широкі перспективи щодо можливостей просування вперед. Такий загалом оптимістичний погляд на людську природу А. Макаренко переніс і на дитину та підлітка, розглядаючи їх як носіїв у реальності або хоча б у потенції позитивних якостей.

Оптимістичне ставлення до людської природи загалом, віра в позитивні можливості, закладені в свідомості зростаючої особистості, не могли привести і не привели А. Макаренка до відомої формули Ж.-Ж. Руссо про те, що „все хороше, виходячи з рук Творця речей, вироджується в руках людини” [Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании / пер. с фр. М.А.Энгельгардта. – Спб., 1913. – с. 11]. Педагог добре знав зміст життєвої боротьби, внаслідок якої не тільки виховуються нові люди, а й з’являються люди „надзвичайно гнилі” і навіть „безнадійно гнилі”. На підтвердження цієї думки можна навести характеристику „педагогічних вибоїв”, які йому доводилося долати в своїй практичній роботі. Наприклад, у „Педагогічній поемі” читаємо такі рядки: „Життя нашої колонії становило дуже складне переплетіння двох стихій: з одного боку, мірою того, як розвивалася колонія і виростав колектив колоністів, народжувалися і зростали нові суспільно-виробничі мотивації, поступово крізь стару і звичну для нас фізіономію урки й анархіста-безпритульника починало проглядати нове обличчя майбутнього хазяїна життя; з іншого боку, ми завжди приймали нових людей, іноді надзвичайно гнилих, іноді навіть безнадійно гнилих. Вони були важливими для нас не лише як новий матеріал, а й як представники нових віянь, іноді швидкоплинних, слабких, іноді, навпаки, дуже потужних і заразних. Завдяки цьому нам часто доводилося переживати явища регресу й рецидиву серед „оброблених”, здавалося б, колоністів” [Макаренко, т.1, с.653].

Наступні висновки А. Макаренка є подальшим поглибленням і розвитком наведеного оптимістичного розуміння природи дитинства й отроцтва.

Отже, третій висновок полягав у визнанні емоційної глибини і багатоманітності душевного життя дитини і підлітка.

Відтворений на сторінках макаренківських творів дитячий світ, відзначається великою багатоманітністю. І хоча весь колектив у нього пов'язаний спільними думками, почуттями, настроями, кожний член цього колективу поставав „як окремий інструмент у великому симфонічному оркестрі, котрий має свою партію, своє ставлення до життя, своє індивідуальне Я”, за розвитком якого А. Макаренко уважно стежив і до якого уважно приглядався [Жураковский, с.44 – 45].

Четвертий висновок – це твердження про те, що дитина, підліток за всієї складності свого душевного життя, не можуть задовольнитися ним в умовах замкненості; вони наполегливо прагнуть спілкування з оточуючими, будучи за самою своєю природою колективістами.

Прагнення відмежуватися від оточуючих, яке може проявлятися в дитини чи підлітка, А. Макаренко розглядав не як домінуючий стан цього періоду життя, а як конфліктний стан, похідне епізодичне явище, наслідок виявленої невідповідності тих вимог, які навколишнє середовище висуває до молоді, і тих цілком „законних вимог, які з огляду на особливості свого віку, ця молодь мала право висувати і дійсно висувала до навколишнього світу дорослих”. Викорінити ці конфлікти з практики своїх виховних установ – одне з основних педагогічних завдань, які висував перед собою А. Макаренко, вибудовуючи весь спосіб життя колоністів і комунарів на зміцненні в їхній свідомості почуття колективізму, яке вважав однією з „чудових дитячих рис” [Макаренко, т.7, с.177].

П'ятий висновок А. Макаренка, який стосувався психології зростаючої особистості, полягав у ствердженні оптимістичної спрямованості періоду дитинства та отроцтва. Педагог наголошував на притаманному молоді оптимізмі і вважав цілком закономірним захищати „мажор” як домінуючий у колективі вихованців настрій.

Щодо начебто характерного для молодого покоління песимізму, А. Макаренко розглядав його як невідворотний етап, крізь який має пройти свідомість особистості, котра розвивається. При цьому наголошувалося, що психологічні ухили і збочення молоді вбік песимізму не є притаманними цьому віку рисами; вони, скоріше за все, є наслідком відсутності здорового середовища, яке могло б сприяти нормальному розвитку оптимістичної свідомості зростаючої людини на всіх етапах її життєвого поступу.

Шостий висновок, зроблений А. Макаренко щодо питань психології дитинства й отроцтва, полягав у визнанні за дитиною і підлітком уміння жити теперішнім: „Кажуть, що діти завжди щасливі. Це, мабуть, тому, що діти вміють жити сьогоднішнім днем. По суті, це велике філософське вміння” [Макаренко, т.6, с.190].

Сьомий макаренківський висновок у царині психології дитинства й отроцтва – визнання лише хиткої межі між реальним світом й образами фантазії у свідомості дитини і підлітка. Це стало передумовою визнання ним виключної значущості гри в цих вікових періодах, причому значущості як для окремої особистості, так і для дитячого колективу загалом. Розмірковуючи над питанням дитячої фантазії, педагог писав: „Гра має важливе значення в житті дитини, таке ж значення, яке для дорослого має діяльність, робота, служба. Якою дитина є у грі, такою вона багато в чому буде в роботі, коли виросте. Тому виховання майбутнього діяча відбувається насамперед у грі. І вся історія окремої людини як діяча і працівника може бути представлена в розвитку гри і в поступовому переході її у працю. Цей перехід відбувається дуже повільно” [Макаренко, т.4, с.373].

Восьмий висновок, який набув обґрунтування в теорії і практиці А. Макаренка, полягав у визнанні характерною ознакою заявлених періодів суперечливого поєднання стійкого прагнення до прояву особистої ініціативи і зовнішньої незалежності з пошуками такого авторитетного керівника, якому можна було б легко підпорядкуватися – повністю і безумовно. На думку Г. Жураковського, в суб’єктивному плані Макаренко дійшов такого висновку

цілком незалежно від будь-кого іншого й наочно виявив його сутність, відобразивши захоплення своїх вихованців у колонії ім. М. Горького агрономом Е. Шере, який утілював, на їхнє переконання, всі таємниці сільського господарства [Жураковский, с.51].

Основні ідеї цього висновку поклалися А. Макаренком в основу розробленої ним системи взаємовідносин з колоністами і комунарами. Їм було надано цілковиту свободу дій. Усі обмеження цієї свободи надходили від них самих, тобто тих виборних органів, які керували справами колонії і комуни. Насправді ж „тверда воля А. Макаренка в кінцевому рахунку тиснула на всіх, але в такий спосіб, що його вихованцям здавалося, начебто вони підпорядковуються цій волі цілком добровільно і в будь-яку хвилину можуть обрати власний шлях дій” [Жураковский, с.52].

Аналогічні думки зустрічаємо і в педагогічній творчості С. Шацького, який з цього приводу писав: „...У маленькій людині відбувається складне життя, розгортаються здібності, бажання бути активною, робити свій внесок у спільне товариське середовище, виникають гострі запитання, розгортаються драми, провали, надії змінюються розчаруваннями ... Жадібно шукається справжня людина – ким би вона не була: цікавий товариш, учитель або знайомий дорослий. І є велика готовність повірити „справжній людині” [Шацкий С.Т. Избр. пед. соч. – М.: Учпедгиз, 1958. – с.237].

Такий збіг поглядів А. Макаренка і С. Шацького на особливості періоду отрочтва можна розглядати не лише як підтвердження їх правомірності, а й тієї уваги, яка надавалася цим питанням у процесі практичної педагогічної діяльності.

Дев'ятий висновок А. Макаренка, пов'язаний з його психологічними поглядами, принципово пом'якшує жорстке протиставлення дитинства та отрочтва – думка, що набула визнання в художній, психологічній і педагогічній літературі, починаючи з XVIII століття. В основу внутрішньої організації керованих педагогом установ покладалася ідея про необхідність тісного наближення вихованців різного віку в загальній життєдіяльності, в реалізації загальних цілей, в єдиній системі ставлень кожного з них до самого А. Макаренка,

що набувало особливого прояву в правилах і традиціях, які панували в окремих загонах.

У творах педагога подається характеристика понять „молодь” і „діти”, причому в них закладене уявлення про весь період людського життя, який передує зрілому віку, без будь-якого подальшого поділу.

Так, у статті „Детство и литература” А. Макаренко писав: „Діти у творах наших письменників зазвичай відсутні. Герої наших романів і повістей принципово бездітні, наше радянське суспільство має надзвичайно дорослий вигляд. ... Між тим діти становлять найпрекраснішу, найдзвінкішу і найбільш радісну складову цього суспільства... Дорослі без дитячого оточення чи не будуть просто „несправжніми” дорослими?” [Макаренко, т.7, с.203].

В іншому своєму творі А. Макаренко відзначав: „Неможливо описати цілком виключне почуття щастя, яке відчуваєш у дитячому товаристві, яке виросло разом з вами, повністю довіряє вам, іде з вами вперед. У такому товаристві навіть невдача не засмучує, навіть прикрість і біль видаються високими цінностями” [Макаренко, т.1, с.620].

Розмірковуючи над позицією педагога щодо названих понять, Г. Жураковський стверджує, що тут найменше йдеться про дефініції, адже „фактична неточність в останніх – не випадкові недомовки, а наслідки цілком конкретної концепції, яка віддзеркалюється на всій системі роботи у навчально-виховних установах А. Макаренка” [Жураковский, с.53].

Вважаючи себе вільним від необхідності уточнення суто психологічного аспекту особливостей окремих вікових груп, як педагог А. Макаренко майстерно враховував такі особливості у своїй практичній діяльності. У цій діалектичній єдності загального й особливого його надзвичайно гостро цікавили ті загальні риси, властивості яких були характерними для колоністів різного віку й становили міцне підґрунтя для формування з них єдиного колективу.

Узагальненим висновком має бути визнана теза А. Макаренка про необхідність виявлення типових властивостей, які в кожному життєвому випадку мають своє індивідуальне забарвлення.

Наведені макаренківські висновки слід оцінювати насамперед в історичному плані. Не можна ігнорувати той факт, що він жив і працював в умовах офіційного піднесення педологічних концепцій, заборона яких припала на 1936 р., коли А. Макаренко вже не працював у комуні. Тому цілком природно, що не будучи психологом за фахом, він не зміг вибудувати завершену, чітку систему поглядів на психологічні особливості дитинства й отроцтва. Але сформульовані ним висновки є вагомим внеском у педагогічну теорію і практику, зокрема в тій царині, що стосується роботи з дитячими колективами у виховних установах.

Підсумовуючи наліз поглядів А. Макаренка та С. Шацького на дитинство й отроцтво, слід відзначити, що, незважаючи на деякі відмінності, ці погляди мали й багато спільного. Чи знав А. Макаренко про роботу С. Шацького, про колонію „Бодрая жизнь” і якщо знав, то наскільки спирався на цей досвід, знайти будь-якої відповіді не вдалося. У жодній зі своїх праць А. Макаренко не згадує С. Шацького. Можна передбачити, що, не знаючи про діяльність один одного, але працюючи в схожих умовах, обидва педагоги дійшли аналогічних висновків щодо сутності дитинства й отроцтва, на якій й спиралися в своїй практичній діяльності.

Жураковский Г.Е. Педагогические идеи А.С.Макаренко / [под ред. и с вводной статьей Ш.И.Ганелина]. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 328 с.

Макаренко, т.1, с.653

Макаренко, т.1, с.620

Макаренко, т.4, с.373

Макаренко, т.6, с.190

Макаренко, т.7, с.177

Макаренко, т.7, с.203

Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании / пер. с фр. М.А.Энгельгардта. – Спб., 1913.

Шацкий С.Т. Детский труд и новые пути // Пед. соч.: в 4-х т. – Т.1. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963. – С.265 – 271.

Шацкий С.Т. На путях к трудовой школе // Пед. соч.: в 4-х т. – Т.2. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1963. – С.13 – 43.

Шацкий С.Т. Работа для будущего: документальное повествование: Кн. для учителя / Сост. В.И.Малинин, Ф.А.Фрадкин. – М.: Просвещение, 1989. – 223 с.

Шацкий С.Т. Избр. пед. соч. – М.: Учпедгиз, 1958.

У статті подається огляд поглядів педагогів минулого – С. Шацького та А. Макаренка на проблеми дитинства й отрочства, які сформувалися в процесі їх педагогічної діяльності.

Ключові слова: вікові особливості, виховна діяльність, дитинство, отрочство.

В статье представлен обзор взглядов педагогов прошлого – С. Шацкого и А. Макаренко на проблемы детства и отрочества, сформировавшиеся в процессе их педагогической деятельности.

Ключевые слова: возрастные особенности, воспитательная деятельности, детство, отрочество.

In the article the review of looks of teachers of the past – S. Shatskiy and A. Makarenko on the problems of childhood and adolescence, which was formed in the process of their pedagogical activity is given.

Key words: age-old features, educate activity, childhood, adolescence.